

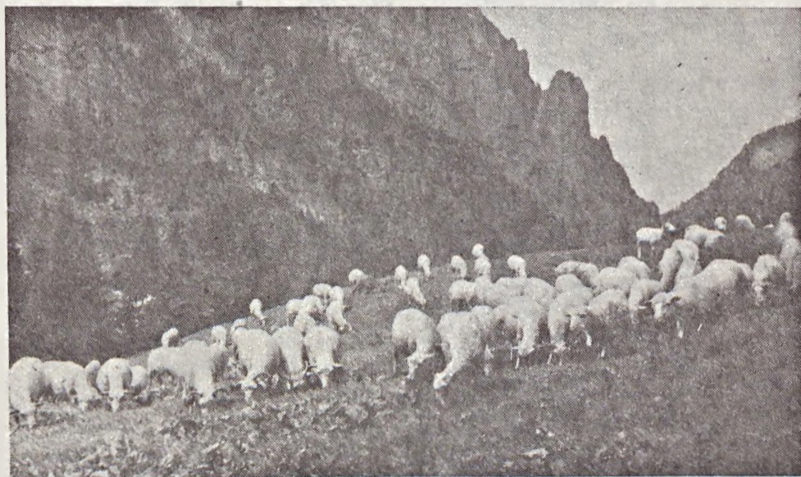
Pasterstwo a ochrona przyrody w parkach narodowych polskich Karpat

Problem wypasu owiec i bydła w karpackich parkach narodowych, mimo trwającej już od kilkudziesięciu lat dyskusji, nie doczekał się jak dotąd konkretnego rozwiązania. W okresie ostatniego dziesięciolecia zagadnienie to powróciło po raz kolejny na łamy prasy codziennej i czasopism popularnonaukowych, w związku z przywróceniem po długiej przerwie kulturowego wypasu w Tatrzańskim Parku Narodowym (Mielczarek 1984) oraz utworzeniem Gorczańskiego Parku Narodowego (Michalik 1975). Artykuły na temat pasterstwa w parkach narodowych, pisane przez dziennikarzy i działaczy ochrony przyrody, zawierają zazwyczaj przeciwstawne poglądy. Część wypowiedzi jest przeciwna nie tylko pasterstwu, ale w ogóle utrzymywaniu polan reglowych, część proponuje prowadzenie wypasu prawie bez ograniczeń.

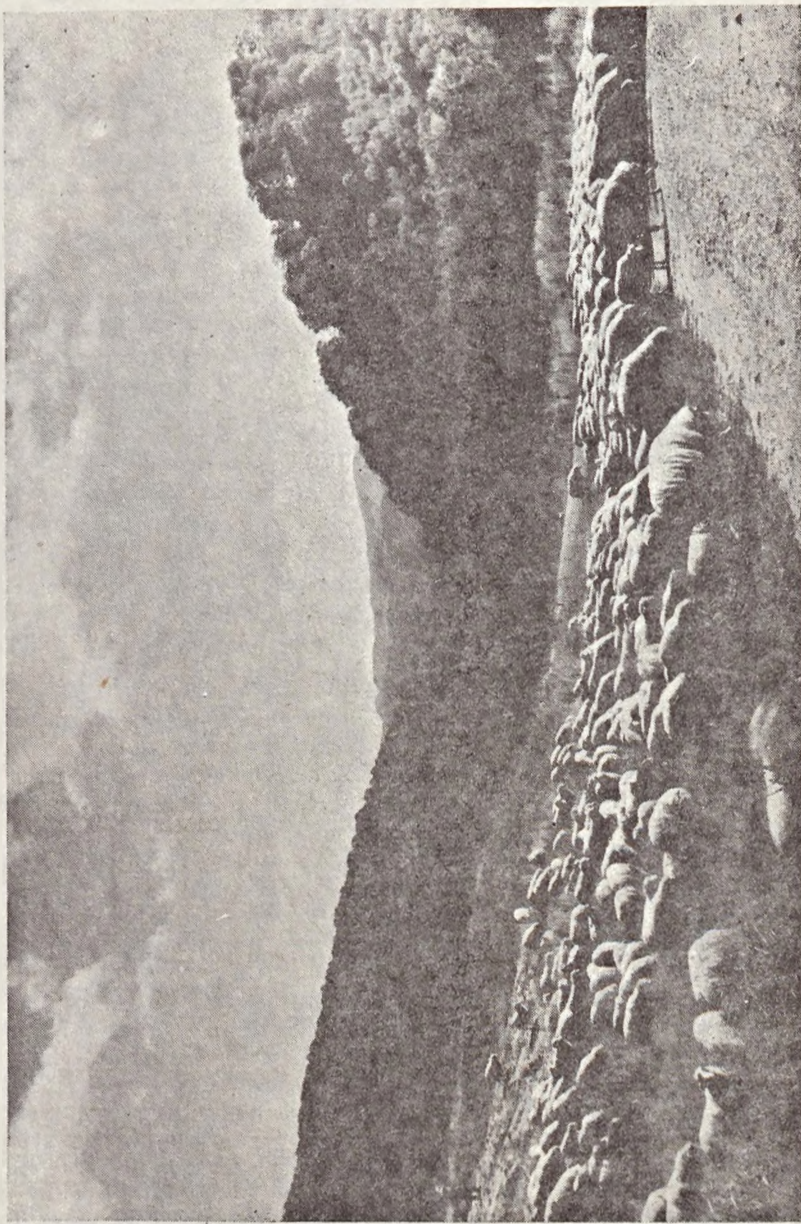
Zdecydowana większość przyrodników, prowadzących badania i obserwacje naukowe w karpackich parkach narodowych reprezentuje na ogół umiarkowane poglądy. W niektórych przypadkach uznaje za celowe, a nawet konieczne, utrzymywanie półnaturalnych biocenoz polan reglowych przy pomocy stosowania umiarkowanego wypasu lub innych form tradycyjnej gospodarki łąkowej (Kinasz 1976, Zarzycki 1967, Michalik 1975, 1985, Klimek 1984, Dziewolski 1985 i wiele in.).

Pasterstwo i jego wpływ na przyrodę Karpat. Początki pasterstwa koczowniczego w Karpatach Zachodnich datowane są na przełom XIII i XIV wieku (Hołub-Pacewiczowa 1930, Kubijowicz 1924 i wielu in.). Od XV wieku przechodziło ono stopniowo w pasterstwo sezonowe. Pasterstwo rozwijało się w całych polskich Karpatach, jednak główne jego ośrodki stanowiły Tatry i Gorce. Tutaj jeszcze z początkiem lat dwudziestych obecnego stulecia

było bardzo intensywne, podczas gdy w innych częściach Karpat już zanikało. W Gorcach w 1923 roku wypasano około 10 800 sztuk owiec i 570 sztuk bydła (Kubijowicz 1924), natomiast w Tatrach jeszcze w latach 1944—1950 liczba wypasanych owiec sięgała 22 000—30 000 (Kołowca 1962) i dopiero w 1960 roku spadła do 7500 (Śmiałowska 1962). Było to pasterstwo, podobnie jak przed wiekami, zupełnie prymitywne i obejmowało całe obszary gór. W piętrach reglaowych owce i bydło wypasano przede wszystkim w lasach. Polany były bardzo intensywnie nawożone poprzez koszarowanie i w dużym stopniu użytkowane jako łąki kośne. Część polan oraz hal ponad górną granicą lasu, stale intensywnie wypasanych, miała zniszczoną roślinność i podlegała silnej erozji. Taki system wypasu przy jego dużym natężeniu powodował ogromne szkody w drzewostanach, obniżał górną granicę lasu (Fabijanowski 1962), niszczył piętro kosodrzewu i zubażał roślinność piętra alpejskiego. W niektórych obszarach górskich, szczególnie w Tatrach, nadmierny wypas uruchamiając intensywne procesy erozyjne spowodował zupełne zniszczenie pokrywy glebowej na wielu obszarach (Śmiałowska

Ryc. 1. Wypas owiec na Hali Smytniej. W głębi Raptawicka Turnia w Dolinie Kościeliskiej. Przed szeregiem pasących się owiec rosną szerokie liście szczawiu alpejskiego *Rumex alpinus*. — Sheep grazing on the Smytnia alpine meadow. Background: Raptawicka Peak in the Kościeliska Valley. In front of the grazing sheep there grow the leaves of the alpine sorrel, *Rumex alpina* Fot. S. Berezowski

Ryc. 2. Wypas owiec w otulinie Bieszczadzkiego Parku Narodowego. — Sheep grazing in the protective belt of the Bieszczady National Park. Fot. S. Michalik

Ryc. 3. Łąka reglowa na polanie Stawieniec w Gorczańskim Parku Narodowym. — A meadow on the Stawieniec glade in the lower mountain forest zone of the Gorce National Park. Fot. S. Michalik

1962, K o l o w c a 1962), których do dziś nie udało się jeszcze całkowicie zalesić lub zadarnić.

Stała penetracja, przez owce, psy pasterskie i juhasów, całych rozległych masywów górskich, przyczyniała się do zubożenia fauny dużych zwierząt, które były płoszone a często zabijane.

Równocześnie pasterstwo było potężnym czynnikiem wzbogacającym przyrodę różnych pasm górskich w nowe elementy. Na polanach i halach pojawiły się nowe gatunki roślin i zwierząt (głównie bezkręgowych), powstały nowe, bogate biocenozy półnaturalne. Znaczna część gatunków, tworząca współczesne zbiorowiska polan reglowych, jest pochodzenia miejscowego (P a w ł o w s k a 1965). Jest jednak liczna grupa wybitnie heliofilnych roślin, np. wysokogórskich, które rozprzestrzeniły się w Beskidach prawie wyłącznie dzięki pasterstwu i wyraźnie wzbogaciły florę tych terenów. Trwające całymi stuleciami wędrowki pasterskie w obrębie Karpat stwarzały prawie nieograniczone możliwości zawlekania diaspór różnych gatunków z jednych pasm górskich w inne. Na przykład najnowsze ba-

Ryc. 4. Kwitnące krokusy na polanie reglowej w Gorczańskim Parku Narodowym. — Blooming forest zone of the Gorce National Park. Fot. S. Michalik

dania taksonomiczne nad naszym krokusem (Rafiński inf. ustna) wykazały, że nie jest on endemitem zachodniokarpackim, lecz należy do gatunku *Crocus heuffelianus* rozpowszechnionego w całych Karpatach i w północnej części Półwyspu Bałkańskiego. W tym świetle nie można wykluczyć hipotezy, znajdującej ostatnio coraz więcej zwolenników, że ta piękna roślina przywędrowała do nas z Karpat Południowych dopiero z koczowniczymi grupami pasterzy wołoskich. Wśród roślin i zwierząt, które zawdzięczają swe stanowiska pasterstwu spo-

tyka się także wiele gatunków obcych florze Karpat, tzw. antropofitów, dla których silnie zdeptane polany a szczególnie otoczenie szałasów, stwarzają możliwość zadomowienia się. Z tych stanowisk przejściowych antropofity mogą przenikać do zbiorowisk naturalnych (Radwańska - Paryska 1963).

Współczesne trendy sukcesji roślinności polan reglowych. W ostatnich dziesięcioleciach nastąpiła recesja pasterstwa i gospodarki szałasniczej w Karpatach. Wiąże się to głównie ze zmniejszaniem się opłacalności tej formy gospodarki wobec innych, intratniejszych możliwości zarobkowania oraz z ograniczeniami stosowanymi przez leśnictwo i ochronę przyrody. W wyniku zaprzestania wypasów, koszenia i nawożenia organicznego na licznych polanach reglowych, bujne niegdyś, wielogatunkowe, kwieciste łąki zespołu *Gladiolo-Agrostietum* przekształcają się po około 10—15 latach w ubogie monotonne psiary *Hieracio-Nardetum*. Następnie opanowuje je borówka czarna *Vaccinium myrtillus*, a po około 30—35 latach w miejscu dawnej łąki formuje się z samosiewu zwarty młodnik świerkowy. Procesy takie stwierdzono na wielu polanach reglowych w Parkach Narodowych: Tatrzańskim (Dziewolski 1985), Gorczańskim (Michalik rkps), Babiogórskim i Bieszczadzkim. W Pienińskim Parku Narodowym pasterstwo odgrywało mniejszą rolę. Niezwykle bogate florystycznie zbiorowiska polan utrzymywały się w dużym stopniu pod wpływem użytkowania kośnego (Zarzycki 1967) i nawożenia obornikiem. Jednak w ostatnim trzydziestolecium wiele polan nie było użytkowanych i zubożało oraz zarosło częściowo krzewami. Okazuje się, że po wyłączeniu czynnika stabilizującego, jakim dla półnaturalnych zbiorowisk łąkowych i pastwiskowych (tzw. antropoklimaksów) jest użytkowanie gospodarcze, przewagę uzyskują naturalne tendencje sukcesyjne prowadzące do powstania biocenoz klimaksowych, tj. zależnych jedynie od warunków siedliskowych. W piętrach reglowych naszych Karpat biocenozami klimaksowymi są lasy.

Generalna koncepcja ochrony. Dyskusja nad celowością pasterstwa ujawniła brak jednoznacznej koncepcji ochrony przyrody w parkach narodowych. Istnieją poważne rozbieżności w kwestii, co należy chronić: pierwotny krajobraz gór, czy też krajobraz w pewnym stopniu zmieniony przez człowieka, z polanami śródleśnymi, który jest bardziej urozmaicony i bogatszy w różne biocenozy oraz gatunki.

Współczesne trendy w ochronie przyrody (Nicholson 1957, Kuenen 1972, Duffey 1974, Soule, Wilcox 1980, Michalik 1975, 1978, 1985), a szczególnie najnowsza Światowa Strategia Ochrony (IUCN 1980) wyraźnie preferują ochronę różnorodności, przyznając jej równą, a niekiedy nawet wyższą rangę, niż restytucji czy też ochronie krajobrazów pierwotnych. W przypadku naszych, karpaccich parków narodowych powrót do krajobrazu pierwotnego nie wszędzie jest możliwy i nie zawsze celowy. Same warunki przyrodnicze sugerują indywidualne podejście do każdego obiektu. Na przykład Pieniński Park Narodowy ma szczególne i niekwestionowane predyspozycje do ochrony wybitnej różnorodności szaty roślinnej i fauny, w czym bardzo pomocne jest utrzymywanie na części obszaru krajobrazów kulturowych z półnaturalnymi biocenozami polan. Polany reglowe winny być także bezwzględnie utrzymane w Gorczańskim i częściowo w Tatrzańskim Parku Narodowym. Polan reglowych nie można traktować jako „halizny i nieużytki”. Są one prawie tak samo ważne dla ochrony zasobów genowych świata żywego i jego różnorodności jak najwspanialsze drzewostany.

Utrzymanie polan w krajobrazie leśnym jest bardzo ważne ze względu na zwiększenie efektu ekotonu. Ekotonalne biotopy, jakie stanowi strefa granicy lasu i polany, charakteryzują się najbogatszym składem gatunkowym. Szereg gatunków roślin, a szczególnie drobnych zwierząt związanych jest wyłącznie z biotopami ekotonalnymi, lub znajduje tu najkorzystniejsze warunki rozwoju. Nie można również pominąć walorów krajobrazowych polan, szczególnie tych, które położone są na grzbietach i w wyższych partiach pasm beskidzkich.

Wskutek ewentualnego zalesienia polan największe zubożenie szaty roślinnej i fauny zagraża Gorczańskiemu Parkowi Narodowemu. Występujące tu na polanach heliofilne gatunki wysokogórskie nie mają szans przetrwania po ich zarośnięciu lasem. W przeciwieństwie do Parków: Tatrzańskiego, Babiogórskiego i Bieszczadzkiego, nie ma tu bowiem piętra subalpejskiego i alpejskiego oraz wielkich, odsłoniętych masywów skalnych, jakie występują np. w znacznie niższych Pieninach. Piętro połoninowe Bieszczadzkiego PN jest w większości pochodzenia antropogennego i zawdzięcza swe powstanie pasterstwu. W przyszłości pokryje się ono lasem i zaroślami kosej olszy *Alnus viridis*. Sukcesja przebiega tu jednak dość wolno.

Uznając konieczność ochrony półnaturalnych biocenoz polan reglowych, przynajmniej w niektórych karpaccich parkach

narodowych, pozostaje do rozwiązania trudny problem ich utrzymania, który nie jest równoznaczny z pasterstwem. Pozostawienie czy też eliminacja pasterstwa w parkach narodowych, których główną funkcją jest ochrona przyrody, nie może być problemem samym dla siebie. Pasterstwo można traktować jedynie jako metodę (prawdopodobnie najlepszą, lub jedną z najlepszych) ochrony czynnej półnaturalnych biocenoz polan reglowych. Należy jednak bezwzględnie wykluczyć jakkolwiek wypas w piętrze alpejskim i subalpejskim. Na terenie parków narodowych można dopuszczać jedynie tradycyjne pasterstwo, które jest jedną z najprymitywniejszych form gospodarki człowieka i nawiązuje do naturalnego oddziaływania populacji zwierząt stadnych na ekosystemy trawiaste. Ochrona etnograficznych aspektów pasterstwa, rozumianych jako owce i szałas w krajobrazie górskim, stroje, zwyczaje, obrzędy itp. (Mielczarek 1984) winna być realizowana głównie w otulinach parków narodowych, a tylko częściowo na ich terenie.

Problemy organizacyjne. Ochrona zbiorowisk półnaturalnych, murawowych, łąkowych i pastwiskowych, napotyka w polskich parkach narodowych na ogromne trudności. Prowadzenie odpowiednich zabiegów ochronnych (umiarkowany kontrolowany wypas, nawożenie organiczne, wykaszenie itp.), nawet tam gdzie są one ściśle sprecyzowane, jest kłopotliwe i kosztowne. W związku z tym wykonuje się je zwykle niestarannie, okazjonalnie, a często zabiegi te w ogóle nie są stosowane. W efekcie bogate zespoły murawowe i łąkowo-pastwiskowe podlegają niezamierzonej ochronie ściślej i procesowi degradacji. Dla personelu parków narodowych, złożonego głównie ze specjalistów w zakresie leśnictwa, problemy te są trudne i obce. Z tych względów decyzje dotyczące ochrony polan reglowych były przez wiele lat odsuwane na plan dalszy, jako mniej ważne w porównaniu z ochroną zagrożonych lasów i gospodarką rezerwatową w drzewostanach. Prowadziło to i w dalszym ciągu prowadzi do samorzutnego rozwiązywania się problemu. Wiele wartościowych polan w parkach narodowych opanowały już borówczyska i młodniki (Dziewolski 1985, Michalik rkps). Za kilkadziesiąt lat, gdy pozostałe polany zarosną lasem i przestaną istnieć, przestanie również istnieć problem ich ochrony. Jednakże w takim przypadku zubożenie zasobów genowych flory i fauny będzie w wielu parkach narodowych bardzo duże.

Problem wykorzystania pasterstwa oraz użytkowania koś-

nego, jako metod ochrony czynnej półnaturalnych zbiorowisk łąkowych i pastwiskowych został w wielu krajach, np. w Wielkiej Brytanii (Duffey, Watt 1971), rozwiązany już kilkadziesiąt lat temu. Polska ochrona przyrody nie może się niestety wykazać większymi osiągnięciami na tym polu. Brak sprawnego systemu organizacyjnego w zakresie bezpośredniego wykonawstwa zabiegów ochronnych w parkach narodowych i rezerwatach, doprowadził w minionym dwudziestoleciu do zaprzepaszczenia wielu osiągnięć teoretycznych i naukowych (Ołaczek, Zarzycki 1985). W Polsce dopiero od około 10 lat prowadzone są w parkach narodowych eksperymenty z ograniczonym, kulturowym wypasem owiec na polanach (TPN) oraz z użytkowaniem kośnym i nawożeniem mineralnym (PPN). Na części polan w Gorczańskim Parku Narodowym utrzymuje się, podobna do tradycyjnej, gospodarka wypasowa i szalaśnicza, o zmiennych natężeniach, trudna do kontrolowania. Efekty tych form użytkowania nie zawsze są jednoznacznie pozytywne, czy też całkowicie zgodne z wynikami wcześniejszych badań i doświadczeń naukowych.

Okazuje się, że ochrona półnaturalnych biocenoz polan reglowych jest trudna, nastręcza sporo problemów merytorycznych i organizacyjnych.

SUMMARY

Pasturage and nature protection in the national parks of the Polish Carpathian Mts.

Grazing of sheep and cattle, lasting in the West Carpathian Mts. since the XIVth century, have brought about great changes in the nature of that mountain range. For instance, meadow and pasture biocoenoses, rich in plant species, have developed on inforest glades in consequence of grazing. These half-natural biocoenoses also occur at present in the territory of national parks. Most naturalists, as well as the specialists in the field of nature conservation regard the preservation of some inforest glades as purposeful in the national parks because of the need for protecting the diversity of biocoenoses, the pools of genes of the flora and fauna, and the scenic qualities. A restitution of the original landscape is neither possible nor purposeful in all national parks of the Polish Carpathian Mts. It is necessary to treat each park in a specific manner. For instance, the Pieniny National Park is especially predisposed to protect the peculiar diversity

of its flora and fauna, in which the preservation of the semi-natural biocoenoses of inforest glades in a certain part of its area is very helpful. Inforest glades should also be preserved in the Gorce National Park, and also partly in the Tatra National Park. The Babia Góra and Bieszczady National Parks are in their entirety suitable for strict protection and restitution of their primeval landscape.

The preservation of semi-natural biocoenoses of inforest glades and of their rich species composition requires constant manuring and utilization as pastures and mowed meadows. The traditional management as pastures is one of the best methods to preserve these biocoenoses. It may be applied in the territories of national parks only in a limited measure and under constant control.

WAŻNIEJSZE PIŚMIENNICTWO

Dziewolski J. 1985 *Zagadnienia wtórnej sukcesji lasu na polach Tatrzańskiego Parku Narodowego*. *Chrońmy Przyr. ojc.* 41, 3: 5—10.

Duffey E. 1974 *Nature reserves and wildlife*. Heinemann, London, 134 str.

Duffey E., Watt A. S. (ed.) 1971 *The Scientific Management of Animal and Plant Communities for Conservation*. The 11th Symposium of The British Ecological Society. University of East Anglia, Norwich 7—9 July 1970. Blackwell Sci. Publ., Oxford London Edinburg Melbourne.

Fabijanowski J. 1962 *Lasy tatrzańskie*. W: *Tatrzański Park Narodowy* (red. W. Szafer). Wyd. popularnonauk. ZOP PAN, 21: 240—304.

Hołub-Pacewiczowa Z. 1930 *Z badań nad pasterstwem karpackim i alpejskim*. *Wierchy*, 8: 89—121.

World conservation strategy. 1980 Prepared by Int. Union for Conserv. of Nature and Nat. Resources, Morges.

Kinasz W. 1976 *Ekologiczne podstawy zarządzania łąk w Pieńskim Parku Narodowym*. *Ochr. Przyr.* 41: 77—118.

Klimek K. 1984 *Raport końcowy z realizacji tematu „Wpływ kulturowego wypasu owiec na środowisko przyrodnicze polan śródleśnych w Tatrach”*. Maszynopis w archiwum Zakładu Ochrony Przyrody i ZN PAN.

Kolowca J. 1962 *Historia i podstawy pasterstwa w Tatrach*. W: *Tatrzański Park Narodowy* (red. W. Szafer), wyd. popularnonauk. ZOP PAN, 21: 547—558.

Kubijowicz K. 1924 Szataśnictwo w Gorcach. Wiadomości geograficzne, Kraków.

Kuenen D. J. 1972 *Planning for diversity*. IUCN. T. M. 72/1: 1—8.

Michalik S. 1975 *Projekt parku narodowego w Gorcach*. *Chrońmy Przyr. ojcz.* 31, 2: 23—30.

Michalik S. 1978 *Parki narodowe, rezerваты i pomniki przyrody w Polsce — ich funkcje i znaczenie*. W: *Ochrona i kształtowanie środowiska przyrodniczego*. Opracow. zbior. pod red. W. Michajłowa i K. Zabierowskiego. T. 1: 427—462. Państw. Wydawn. Nauk., Warszawa.

Michalik S. 1985 *Ekologiczna ochrona czynna biocenoz i krajobrazu w Ojcowskim Parku Narodowym*. *Parki Nar. i Rez. Przyr.* 6, 2: 43—56.

Michalik S. (rkps) *Sukcesja lasu na Hali Czolo w Gorcach*.

Mielczarek S. 1984 *Ograniczony kulturowy wypas owiec i krów w Tatrzańskim Parku Narodowym*. *Parki Nar. i Rez. Przyr.* 5, 1: 59—66.

Nicholson E. M. 1957 *Nature conservation and the management of natural areas*. IUCN Sixth Technical Meeting, Edinburg 1956, London, 265 str.

Olaczek R., Zarzycki K. 1985 *Program rozwoju do roku 2000 nauki o ochronie przyrody*. Materiały do dyskusji przed III Kongresem Nauki Polskiej. *Kosmos*, 3: 473—484.

Pawłowska S. 1965 *Pochodzenie flory kośnych łąk północnej części Tatr i Podtatra*. *Fragm. flor. geobot.*, 11, 1: 33—52.

Radwańska-Paryska Z. 1963 *Roślinność synantropijna we florze Tatr*. *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, 5: 233—281.

Smiałowska Z. 1962 *Aktualne zagadnienia pasterstwa w Tatrzańskim Parku Narodowym*. W: *Tatrzański Park Narodowy* (red. W. Szafer). Wyd. popularnonauk. ZOP PAN, 21: 559—578.

Soule M. E., Wilcox E. O. 1980 *Conservation Biology*. Sinauer A., USA, 397 str.

Zarzycki K. 1967 *Łąki Pienińskiego Parku Narodowego i ich racjonalne zagospodarowanie*. *Chrońmy Przyr. ojczys.* 23, 1: 11—19.